

Lezing voor Humanistisch Café, Humanistisch Verbond Haaglanden
door Floor basten
4 april 2024

‘Posthumanisme’ is zo’n typisch academisch begrip waar heel veel definities in passen. Sommige daarvan passen bij elkaar of vullen elkaar aan, andere beweren exact het tegenovergestelde. Toch is nadenken over het posthumanisme niet alleen maar interessant als academische discussie. Daarom ben ik blij met de uitnodiging om vanavond met jullie van gedachten te wisselen over posthumanisme. Ik open het gesprek graag met een introductie die ik voorlees, omdat ik anders in mijn enthousiasme misschien meer afdwaal dan de lijn van mijn betoog ten goede komt.

Eerst maar eens wat ik niet bedoel. Soms wordt ‘posthumanisme’ opgevat als de verbetering van de mens. De volgende stap in zijn evolutie dus, en dan met name hoe die gezet kan worden met technologie. In de wetenschappelijke literatuur gaat het dan over *human enhancement* en bijvoorbeeld cyborgs zoals Robocop. Deze invulling wordt in de literatuur ook wel ‘transhumanisme’ genoemd en om verwarring te voorkomen, reserveer ik dat begrip voor ontwikkelingen die gaan over de synergie tussen mens en machine. Posthumanisme reserveer ik voor waar ik het nu over ga hebben.

Dat maakt het trouwens niet veel eenvoudiger om uit te leggen wat ik bedoel, want er blijven nog genoeg definities over; zoals gezegd, het is onderwerp van een levendig academisch debat. Wat daaruit in elk geval naar voren komt, is dat ‘post’ ergens op reageert, namelijk ‘humanisme’.

In wat nu volgt zeg ik waarschijnlijk voor jullie geen nieuwe of verrassende dingen, want jullie hebben niet voor niets belangstelling voor het humanistisch gedachtegoed. Ik ga er wel even kort op in om later posthumanisme steviger neer te zetten.

Het humanisme is een filosofische stroming die uitgaat van het individuele en sociale potentieel van menselijke wezens en hun eigen autonomie en initiatiefkracht. Volgens het humanisme is de mens zelf het startpunt van zijn ontwikkeling en daar dus ook eindverantwoordelijk voor.

Het humanisme is zelf ook een reactie, namelijk op stromingen die startpunt en eindverantwoordelijkheid buiten de mens leggen, bijvoorbeeld zoals religies dat bij een of meerdere goden of andere bovennatuurlijke krachten doen. Het humanisme staat waarden voor als vrijheid, autonomie en vooruitgang. Je herkent veel van het humanistisch gedachtegoed in westerse democratieën en hun onderwijsambities met inherente gelijkheid en gelijkwaardigheid van alle menselijke wezens.

Ik denk dus, nogmaals, niet dat ik hier voor jullie iets nieuws zeg. En algemener zou je kunnen zeggen: wie kan daar nu op tegen zijn? Dus waarom is er een ‘post’ nodig als dit de waarden zijn die we toch allemaal willen realiseren? Dat leg ik hierna uit aan de hand van een aantal kritische kanttekeningen.

De eerste kritiek op het humanisme is dat het, alle goede bedoelingen van vrijheid en gelijkheid ten spijt, in de praktijk uitpakt als een temmingstechnologie en dus eigenlijk het tegenovergestelde bereikt van wat het wil. Dat komt door hoe het onderwijs in de Westerse wereld is begonnen.

De eerste school die lijkt op wat wij nu doen, was de Griekse scholè. Dat was een verzamelplaats voor docenten en studenten die het zich konden veroorloven zich vrij te maken van alledaagse beslommeringen zoals het huishouden, dat werd geregeld door hun moeders, echtgenotes en slaven. Ze hadden dus de handen vrij om samen na te denken over het leven en de wereld. Eigenlijk waren dat dus, in die tijd, de vrije burgers die ook in de democratie een rol speelden. Zo was onderwijs in

dat model al nauw verbonden aan burgerschap en het besturen van de samenleving. Ook nu nog denken we dat onderwijs betere burgers maakt. Dat noodzaakt ons na te denken wie dat eigenlijk zijn, die betere burgers.

Als we in grote stappen van de Grieks scholè naar onze eigen tijd terug reizen, dan zien we dat we eigenlijk nog steeds het beste onderwijs aan de beste burgers verbinden. Ook als we het er hardgrondig mee oneens zijn, dan zien we in het algemeen dat mensen met hogere opleidingen maatschappelijk hoger aangeslagen worden. We proberen dat te corrigeren, maar zien ook dat de link tussen gelijke kansen in het onderwijs en gelijke kansen in de samenleving nog niet helemaal werkt. Dat heeft allerlei structurele oorzaken, dat wil zeggen: we krijgen het gewoon nog niet goed georganiseerd. Maar het heeft ook een heel fundamentele oorzaak, die te vinden is in waar ons onderwijs eigenlijk over gaat. En daarvoor moeten we weer even terug naar die Griekse scholè. Volgens bijvoorbeeld de hedendaagse filosoof Peter Sloterdijk is in die tijd de kiem gelegd voor selectie door onderwijs. Wie de luxe heeft om in alle vrijheid samen na te denken en zich niet bezig hoeft te houden met waar het eten vandaan komt en wie dat op tafel zet, laat zijn gedachten gemakkelijk afdwalen van de alledaagse beslommingen. In de Griekse scholè werden dan ook liever de grote vraagstukken van het leven overdacht. Wat is de mens? Wat is liefde? Wat is een samenleving? Wat is rechtvaardigheid? Je ziet hierin een grote mate van abstractie. Ze vroegen niet: wat is dit voor mens, wat voel ik voor liefde, wat is déze samenleving, wat is nú rechtvaardig? Hun vragen gingen, met andere woorden, niet zozeer over het concrete hier en nu waarin ze waren, maar over abstracte essenties, de ware aard van iets. Dat wil zeggen: de altijd- en eeuwigdurende aard die overblijft als al het vergankelijke is verdwenen. Eigenlijk waren ze een beetje, populair gezegd, van de wereld. De stoffelijke wereld waarin ze sliepen, aten en naar de wc gingen vonden ze niet interessant. Het lichaam vonden ze sowieso maar onhandig. Het ging dood en voor die tijd werd het moe en ziek en was het een maalstroom van slecht uitkomende emoties. Eigenlijk was het lichaam maar dierlijk. Wat ze probeerden, was te ont-dierlijken door zich op het denken te storten, want het denken, zo was de opvatting, was datgene wat mensen van dieren onderscheidt. En dat in de positieve zin van het woord: het denken is wat de mens beter maakt dan dieren.

Aristoteles heeft dat tot uitdrukking gebracht in zijn scala naturae, waarin alle wezens op een trap zijn te plaatsen. Van alle aardse wezens staat de mens bovenaan. Dit idee is in de Renaissance weer opgepakt en aangevuld met engelen en god die op de treden boven de mens staan. Je zou kunnen zeggen dat dit wereldbeeld een preoccupatie van de mens met zichzelf illustreert. Precies deze preoccupatie zien we terug in de naam 'humanisme', waarin gestreefd wordt naar een mens die vrij en autonoom is, en die zich ontwikkelt tot de beste versie van zichzelf.

Die beste versie van zichzelf ging bij de Grieken vooral over de geestelijke wereld. Dat lichaam was maar zo-zo, het ging om geestelijke verfijning, de ziel. Want die bleef over als het lichaam het begaf, en dat was dus de essentie. De essentie van menszijn is dus denken. Het dualisme van lichaam en geest, de opvatting dat dit twee verschillende dingen zijn, is al een oude gedachte. Je ziet deze gedachte terug in de zogenaamde homunculus. Hiermee wordt het bewustzijn voorgesteld als een kleine mens in je brein. Deze kleine mens is degene die waarneemt, denkt en beslissingen neemt. Je kunt je hem voorstellen als een helikopterpiloot. Het lichaam is de helikopter, de ogen zijn het raam naar buiten, de piloot is degene alles bestuurt. Idee is dat je de piloot kunt trainen waardoor die beter kan vliegen. De helikopter is een ander verhaal. Dat is louter materiaal en is dus alleen aan slijtage onderhevig.

Die oude gedachte maakt ook een hiërarchie tussen mensen mogelijk. De beste mens is de weldenkende mens en de weldenkende mens is, naar Grieks voorbeeld, de abstract denkende, analytische, logisch redenerende mens. Wat volgens Sloterdijk problematisch aan die gedachte is, is de eerder gelegde link met burgerschap. Westers onderwijs, ofwel abstract leren denken over essenties, is naar Grieks schoolvoorbeeld gefundeerd in de technologie om dieren te temmen tot mensen en mensen tot burgers. De kritiek van diverse posthumanistische denkers is dat deze

technologie een reductie is van de mens. Wie geen westers onderwijs heeft gevolgd, zou nog niet helemaal mens geworden zijn, laat staan volwaardig burger kunnen worden. Onderwijs als technologie om kennis te maken met een selectie van canons van grote westerse denkers en onderwijs als technologie om te selecteren wie later tot die canons kan toetreden, zijn volgens Sloterdijk twee zijden van dezelfde medaille. Het maakt een canon zelfreferentieel en daarmee exclusief. Het aspect van het temmen is dat we onze zoogdierlijkheid niet mee naar school mogen nemen. Hoe hoger het onderwijs, hoe minder het lichaam een rol lijkt te spelen.

Kortom, de strekking van deze kritiek is: in het westen vinden we humanistische waarden dan misschien wel goed, maar de manier waarop we die met ons onderwijssysteem nastreven is gemankeerd. Posthumanistische kritiek richt zich dus op de relatie tussen het curriculum en burgerschap en wijst op het fundamenteel elitaire karakter van die geestelijke verfijning.

Je ziet dat posthumanistische denkers niet vies zijn van radicale uitspraken. Soms zijn die nodig om je eigen denken even lekker los te gooien.

Ook buiten het specifieke domein van provocerende filosofen, vinden we in de wetenschap aanleiding om vragen te stellen bij het humanisme en zelf posthumanistisch proberen te gaan denken. Ik had het al even over het canon van grote westerse denkers; wat als die het bij het verkeerde eind hadden?

Ik kom hiermee op een tweede punt van kritiek op het humanistisch curriculum en ga daarvoor even terug naar dat wereldbeeld van die oude Grieken. Dat wereldbeeld was er een van atomen, letterlijk 'ondeelbare eenheden', zoals we dat nu in het begrip 'individu' herkennen: in zichzelf afgeronde gehelen die op elkaar inwerken, zoals bijvoorbeeld in een newtonpendel. Wat iets een geheel maakte, was die essentie die ik al even noemde. Die was als het ware onvervreemdbaar en daardoor konden eenheden volgens de lijnen van essenties van elkaar onderscheiden worden. Iets was het een of het ander, wat Aristoteles 'de wet van het uitgesloten midden' noemde. Je zag het al terug in mijn eerdere voorbeeld van het dualisme van lichaam en geest, twee elkaar uitsluitende categorieën.

Dit is een hele oude, maar hardnekkige gedachte. De antropoloog Descola noemt dit 'naturalistisch denken'. Gelukkig is dat maar één van de varianten waarop mensen over zichzelf en de wereld nadenken. Descola onderscheidt er vier en het is de moeite waard om daar even bij stil te staan.

Het onderscheid waarlangs Descola menselijke wereldbeelden indeelt, is of mensen verschillen aanbrengen tussen innerlijke en lichamelijke levens. In het zo net genoemde naturalistische denken, is er geen verschil tussen lichamelijke levens: alle levende wezens gehoorzamen aan dezelfde natuurwetten. Er is wel een fundamenteel verschil tussen de innerlijke levens. Zoals gezegd, hebben alleen mensen een innerlijk leven. De rest van de levende wezens kent niet zoiets als een ziel of bewustzijn of intelligentie of gevoel.

Een andere manier van tegen de wereld aankijken, is de animistische. Hierin zijn er geen verschillen tussen innerlijke levens. Met andere woorden: stenen, planten en dieren hebben overeenkomstige – menselijke of mensachtige – trekken en ervaringen, en ze delen vergelijkbare sociale verschijnselen als leiderschap, cultuur, taal en spel. Er zijn wel verschillen tussen de lichamen, maar ze zijn allemaal beziel.

Een derde manier is de totemistische. Wezens delen sommige elementen van zowel het innerlijke als het lichamelijke leven, maar de samenstelling is gedifferentieerd en kan daarmee verschillen tussen individuen, afhankelijk van waar ze zijn en welk leven ze continueren. Het geheugen van het leven heeft niets temporeels, maar zit in het landschap dat steeds opnieuw als levend hiernu aangeroepen kan worden.

Tot slot heeft Descola het over het analogische denken. Wezens verschillen in zowel innerlijke levens als lichamelijke kenmerken radicaal van elkaar, zowel onderling als binnen de soort: de ene menselijke gemeenschap is de andere niet. Maar wezens delen ook aanknopingspunten die hen verbinden in een groter geheel.

Naturalisme, animisme, totemisme, analogisme... misschien duizelt het je inmiddels, maar ik wil eigenlijk alleen maar zeggen dat er variatie zit in hoe mensen naar zichzelf en de wereld kijken; Descola schetst slechts één manier van indelingen, er zijn er meer. Maar als je er goed over nadenkt, dan zitten we in het westen met ons onderwijs overwegend in die naturalistische variant. Dat was misschien geen bewuste keuze, maar zo is het wel met het canon van grote denkers gebeurd. Punt is alleen dat de actuele wetenschap deze denkers, en dus ons naturalisme, geen gelijk kan geven. Wetenschappelijk gezien benaderen animisme en totemisme veel beter de werkelijkheid.

Wat is het gevolg van onze naturalistische traditie? Kijken we naar het humanisme, waar de posthumanistische kritiek zich op richt, dan zien we een grote aandacht voor het ego. Ik bedoel dat niet per se in de zin van egoïsme, maar wel als die centrale plek voor die homunculus, die je ook wel 'ik' noemt. Vrijheid, gelijkheid, autonomie zijn vooral begrippen die voor de piloot in de helikopter gelden. Het zijn nogal abstracte begrippen die hun invulling krijgen van grote denkers die er de essenties van beschreven. De mens is van nature zus of de mens is van nature zo, en daarom moeten de onze beschaving zus of zo inrichten. Het zijn reducties die voorbijgaan aan de realiteit van sociale complexiteit maar wel steeds de bal bij het individu leggen, want die is startpunt van en eindverantwoordelijk voor zijn eigen ontwikkeling. Het is niet ondenkbaar dat dit ook tot egoïsme kan leiden, het gevoel dat je de held van je eigen verhaal bent. Net zo min is het ondenkbaar dat het leidt tot overvraging: de plicht om de held van je eigen verhaal te zijn.

Tegenwoordig moet iedereen een held zijn, én auteur van eigen verhaal. En dat is best een uitputtende bedoeling.

Veel denkers hebben het daarnaast over vervreemding die de moderne mens ervaart. Vervreemding van zichzelf, omdat ze hun eigen lichaam niet serieus mogen nemen. Vervreemding van elkaar, omdat ze geleerd hebben dat ze in zichzelf afgeronde gehelen, individuen moeten zijn. En vervreemding van de natuur, omdat die anders is dan wij, onbeziel. Het naturalistische denken creëert een universum van radicaal onderscheid tussen mens en natuur en daarmee tussen lichaam en geest en tussen mensen onderling. En dat creëert diepe eenzaamheid, ook al was het nooit zo bedoeld.

Het posthumanisme daagt ons uit om niet óver de wereld te denken, maar ín de wereld ons leven te ervaren als betekenis onderdeel van iets groters. Het tweede punt van kritiek is daardoor samen te vatten als: het individu waar het humanisme zich op baseert, is eigenlijk de verkeerde eenheid. De subject-gecentreerdheid van het humanisme wijst het posthumanisme af door te wijzen op het primaat van relaties.

Wij zijn geen losse, in onszelf gekeerde individuen die op elkaar reageren, maar in dynamische, ecologische gehelen geneste levende wezens. Eenzijdige aandacht en waardering voor ons bewustzijn is een reductie tot een homunculus die niet bestaat. Denken, voelen, waarnemen zijn innig verweven processen in onze lichamen in onze omgevingen.

We kunnen wel doen alsof het niet zo is, maar dat is eigenlijk een hele gekke keuze. Bovendien kunnen we ontzettend veel over de volle rijkdom van het leven leren door naar andere levende wezens te kijken. Alles wat leeft heeft een vorm van intelligentie, bewustzijn en ervaring.

Ook doen alsof dat niet zo is, is eigenlijk een hele gekke keuze.

Dat we de dynamische ervaring van menszijn zijn gaan persen in het keurslijf van het geestelijke leven wordt wel een catastrofale denkfout genoemd. Het humanisme, zo is de kritiek, heeft van betekenisvolle deelname aan de wereld een menselijk onderonsje gemaakt. We staan met de rug naar de rest van de wereld. En dat is catastrofaal, omdat de gevolgen niet alleen onze eigen psychische vervreemding en eenzaamheid zijn, maar ook uitputting van de planeet, ontwrichtende klimaatverandering en een dramatische afname van biodiversiteit.

In die zin stemt het hoopvol te weten dat er, zoals bijvoorbeeld Descola maar ook andere wetenschappers laten zien, andere manieren zijn om over de wereld te denken, en dat menselijke gemeenschappen daarmee over lange periodes succesvol waren. En in die zin stemt het tot nadenken dat we in ons onderwijs vaak zo eenzijdig voor het naturalisme kiezen, de variant met de meest funeste gevolgen.

Zoals gezegd, posthumanisten kunnen provocerend zijn. Provocaties met wetenschappelijk gelijk aan hun zijde zijn echter de moeite van het aanhoren waard, lijkt mij.

Het zijn twee stevige punten van kritiek op humanisme en haar technologie van het onderwijs. Ik heb die kunnen maken door even net te doen alsof er één humanisme is. Maar net zoals ik aan het begin al zei dat onder 'posthumanisme' uiteenlopen ideeën zitten, zo weet ik ook best dat er meerder humanismes zijn. Ik heb even gechargeerd door humanisme samen te vatten met dat begin en einde bij de mens om zo die kritiek scherper te krijgen.

Ik vat beide punten van kritiek even samen. Het eerste was de relatie tussen onderwijs en burgerschap in een elitair curriculum van grote denkers. Daarmee sloop in het onderwijs de fundamentele ongelijkheid die ze later als grote gelijkmaker wilde oplossen. De vraag is of dat kan door op dezelfde manier, met een curriculum van grote denkers, door te gaan.

Het tweede punt van kritiek waren namelijk die grote denkers zelf. Ze hebben ons op het verkeerde been gezet met hun ideeën over hoe de wereld en de mens zich tot elkaar verhouden. Het accent kwam te eenzijdig te liggen op taal en cognitie met een diskwalificatie van het lichaam, op het individu met een veronachtzaming van onze ingewevenheid, en op de mens ten nadele van de rest van de planeet.

Wat heeft het posthumanisme in de aanbieding om dit te doorbreken?

Het posthumanisme biedt een interpretatiekader om naar je eigen wereld te kijken en te onderzoeken waar daarin de accenten liggen. Vervolgens biedt het mogelijkheden om die accenten anders te verdelen. De kracht van het posthumanisme is en-en denken. Het neemt iets aan én vult het aan tot er een geheel verschijnt dat meer recht doet aan de werkelijkheid. In die zin kun je 'post' zien als een verrijking: het neemt het humanisme aan én verrijkt het met kritische kanttekeningen over diens tekorten én verrijkt het met dat wat ontbreekt. Naar mijn optiek is dit samen te vatten in twee woorden: decentratie en variatie.

Decentratie wil zeggen dat je iets niet meer zo dwingend centraal stelt. Ja tegen taal en cognitie én ja tegen onvertaalbare lichamelijke ervaringen. "Als ik het kon zeggen, dan hoefde ik het niet te dansen." Zo iets zei de ballerina Isadora Duncan. Als we ons hele lichamen mogen gebruiken in het uitdrukken van wat we bedoelen, bijvoorbeeld in beeldende kunst, dan hebben we meer mogelijkheden om onszelf verstaanbaar te maken. Niet in losse vakken, maar geïntegreerd. En-en.

Ja tegen individu én ja tegen het dynamische hiernu waar het zich in beweegt. Daarmee nuanceer je de gedachte dat prestaties louter afhangen van individuele kwaliteiten en plaats je ze in de dynamiek waarin door veel onderlinge afhankelijkheden ze tot stand zijn gebracht. Vrijheid, verantwoordelijkheid en autonomie zijn geen bezit. Het gaat er niet om dat je die als statische abstractie hebt, maar of je ze in de actuele dynamiek samen met en voor elkaar steeds opnieuw kunt creëren op basis van wat hier en nu aan de orde is. En dat geldt ook voor niet-menselijke wezens.

Ja dus tegen de mens én ja dus tegen de hele planeet. Bescheidenheid voor onze eigen kwaliteiten brengt de volle rijkdom van het leven in beeld. Alles wat leeft heeft een vorm van intelligentie, bewustzijn en ervaring. Onze eigen intelligentie als maatstaf nemen om de rest aan af te meten, sluit ons af voor de verwondering over hoe andere soorten zich in hun omgevingen redden. Onze eigen emoties isoleren van het gevoelsleven van dieren stompt ons af. Onze eigen communicatie als norm nemen, maakt ons blind voor de betekenisvolle samenhang van bossen en oceanen. Alles wat leeft en niet leeft staat in relatie tot elkaar, zo tonen steeds meer wetenschappers aan. Het posthumanisme daagt ons uit om niet óver de wereld te denken, maar ín de wereld ons leven te ervaren als betekenis onderdeel van iets groters en daar dan ook naar te handelen.

Het opvallende van posthumanisme is dat het naadloos aansluit bij onze directe ervaring. We hebben die onvertaalbare ervaringen, we voelen onszelf floreren in een goede synergie en we omringen ons met andere wezens omdat ze ons leven verrijken. Dat we dit niet altijd in ons onderwijs verdisconteren en gewild of ongewild bijdragen aan het in stand houden van de te zware accenten op individu, intellect en de menselijke soort, komt wellicht doordat we niet goed weten wat de alternatieven zijn. Daarin zit de tweede bijdrage van het posthumanisme: variatie.

Om uit je eigen bubbel te komen, heb je andere perspectieven nodig. Je kunt iets accepteren omdat het nu eenmaal is zoals het is én je kunt op zoek gaan naar hoe het ook kan. Wie opgroeit in het westen, leert op school westers denken. De wereld is echter groter, dus: hoe denken mensen op andere plekken en kunnen we daar iets van leren? We delen de menselijke geschiedenis in opeenvolgende samenlevingen met verdelingsvraagstukken in, maar die geschiedenis is lang en geen samenleving leek zich aan onze volgorde te houden, dus: hoe losten andere volkeren hun vraagstukken dan wel op en kunnen we daar wat van leren? We delen het dierenrijk in volgens soorten en hun kenmerken, en leren hoe ze van ons en elkaar verschillen. Maar het dierenrijk is groot en als we naar dieren in hun omgevingen kijken, dan zien we ingenieuze oplossingsstrategieën om daarin te overleven en zich voort te planten. Wat kunnen we daarvan leren?

Je hebt vast wel gemerkt dat ik in nogal forse stappen grote afstanden door onze menselijke geschiedenis heb afgelegd. Daardoor heb ik de tegenstelling tussen humanisme en posthumanisme scherper kunnen maken, maar is de nuance verloren gegaan. Dat kan de indruk wekken van 'bashing', maar dat was dan maar kortstondig de bedoeling. Het gaat me niet op de tegenstelling 'humanisme = fout' en 'posthumanisme = goed'. Ik torn niet aan vrijheid, gelijkheid en autonomie, maar probeer ze juist tegen een nieuw licht invulling te geven. Omdat hier ethiek mee gemoeid is. Geldt vrijheid ook voor planten? Zijn dieren gelijk aan ons? Heeft een rivier rechten? Gekke vragen misschien, maar wel relevant voor het leven zoals we dat kennen. En daarmee voor de generaties die we voorbereiden op hun toekomst.

Tot slot. Net als het humanisme wil het posthumanisme ons bevrijden. Voor de humanisten ging het over bevrijding uit het religieuze keurslijf en was zelfbepaling het antwoord. Voor de posthumanisten gaat het over bevrijding uit de dwang tot zelfbepaling en is het antwoord dat er op voorhand nog niets 100% bepaald is, juist doordat er zoveel manieren zijn om het leven vorm te geven.

Vat het posthumanisme vooral op als een uitnodiging om je verbeelding te laten prikkelen en een uitdaging om je denken over je eigen denken op te rekken. Een provocatie om weer eens wild te gaan denken, al is het maar af en toe.

Nawoord

Veel dank voor jullie belangstelling en het geanimeerde gesprek naar aanleiding van mijn verhaal en jullie vragen, ervaringen en toevoegingen. Ik realiseer me dat we veel stil hebben gestaan bij het onderwijs. Dat komt deels door mijn professionele achtergrond in het werken met schoolleiders, maar deels ook doordat ik denk dat onderwijs nooit neutraal is en daarmee een serieus te nemen ingrediënt is voor veranderingen voor de toekomst en toekomstige veranderingen. En tegelijkertijd hoeven we ons ook niet tot het onderwijs te beperken.

In mijn lezing heb ik een aantal bronnen aangehaald. Zo even uit mijn hoofd waren dat met de hierboven genoemde tezamen: Regels van het mensenpark van Peter Sloterdijk, The dawn of everything van David Graeber en David Wengrow, Beyond Nature and Culture van Philippe Descola, Vos en ik van Catherine Raven, How the world thinks van Julian Baggini.

Verder heb ik voor veel van mijn lezing geput uit eerder werk, zoals:

- *Podcast Posthumanisme en onderwijs (<https://www.floorbasten.nl/podcast-posthumanisme>)*
- *Wat is posthumanisme? (<https://www.floorbasten.nl/wat-posthumanisme>; deze tekst vormde ook voor een belangrijk deel de basis van de lezing)*
- *Posthumanisme in onderwijsonderzoek (<https://www.floorbasten.nl/posthumanisme-onderwijsonderzoek>; hierin vind je ook diverse andere manieren van naar de wereld kijken en ook diverse bronnen)*

Daarmee bleef mijn lezing misschien wat inleidend, maar dat leek me passend gezien de uitnodiging. Wie meer met mij van gedachten wil wisselen of graag op de hoogte blijft van verdere posthumanistische capriolen, kan contact met mij opnemen via floorbasten@orleon.nl en ik ben ook te vinden op LinkedIn. Wellicht tot ziens dus!